

NIEWIDZIALNA KARA – SYTUACJA DZIECI RODZICÓW POZBAWIONYCH WOLNOŚCI

Martyna Karalus

Uniwersytet Łódzki, Polska

ORCID: 0009-0006-6854-5607

e-mail: martyna.karalus@edu.uni.lodz.pl

Jan Majewski

Uniwersytet Łódzki Polska

ORCID: 0009-0008-3543-8295

e-mail: jan.majewski@edu.uni.lodz.pl

Streszczenie:

Wpływ inkarceracji rodziców na dzieci, zwłaszcza w polskim społeczeństwie, stanowi zagadnienie wciąż niewystarczająco zgłębione przez naukę. Niniejszy artykuł podejmuje próbę analizy skutków pozbawienia wolności jednego z rodziców, koncentrując się na ich wymiarze emocjonalnym, społecznym, poznawczo-behawioralnym oraz zdrowotnym ponoszonym przez dzieci. Zaprezentowano formy kontaktu dzieci z osadzonymi rodzicami oraz ich wpływ. Omówiono krajowe i międzynarodowe inicjatywy wspierające więzi rodzinne, takie jak programy resocjalizacyjne i działania organizacji pozarządowych. Autorzy zwrócili uwagę na konieczność pogłębionych badań, które umożliwią pełniejsze zrozumienie długofalowych konsekwencji tego zjawiska, a także wyznaczą kierunki skuteczniejszych działań pomocowych. Celem artykułu jest ukazanie niedocenianego obszaru badawczego oraz stworzenie podstaw dla nowych inicjatyw pomocowych, wspierających dzieci.

Słowa kluczowe:

kontakty rodziców z dzieckiem, widzenia z dzieckiem, dzieci więźniów, sytuacja dzieci inkarcerowanych rodziców, inkarceracja

The Invisible Punishment – the situation of children with incarcerated parents

Summary:

The impact of parental incarceration on children, particularly in Polish society, remains an insufficiently explored topic in academic research. This article seeks to analyze the consequences of parental imprisonment, focusing on its emotional, social, cognitive-behavioral, and health-related dimensions experienced by children. The forms of contact between children and incarcerated parents and their effects are examined. National and international initiatives aimed at supporting family bonds, such as rehabilitation programs and the efforts of non-governmental organizations, are discussed. The authors emphasize the need for in-depth studies to enable a more comprehensive understanding of the long-term

consequences of this phenomenon and to guide more effective support measures. This article aims to highlight an underappreciated area of research and establish a foundation for new support initiatives aimed at aiding affected children.

Keywords:

parent-child contacts, visitations with the child, children of prisoners, situation of children with incarcerated parents, incarceration

1. Wprowadzenie

Problem wzajemnych relacji między osadzonymi rodzicami a ich dziećmi jest wieloaspektowy i wymaga kompleksowego podejścia badawczego. Temat ten wciąż pozostaje słabo zbadany. Polskie badaczki, takie jak Sonia Dzierżyńska-Breś^{1,2}, Angelika Cieślukowska-Ryczko³ i Aneta Jarzębińska^{4,5}, znacząco przyczyniły się do lepszego zrozumienia tego zagadnienia. Mimo to nadal istnieje wiele niewyjaśnionych aspektów, zwłaszcza w obszarze polskiej psychologii, gdzie niedobór badań jest szczególnie odczuwalny.

Literatura zagraniczna dostarcza więcej informacji, jednak jej wyniki nie mogą być bezpośrednio przeniesione na polskie realia choćby z uwagi na różnice w przepisach regulujących organizację kontaktów skazanych z bliskimi w różnych krajach. Niniejszy artykuł stanowi próbę wypełnienia tej luki w wiedzy naukowej. Podkreśla również konieczność systematycznego opracowania dostępnych badań nad sytuacją dzieci osadzonych rodziców, które mogłyby stać się punktem wyjścia do projektowania i realizacji dalszych, bardziej pogłębionych analiz. Takie działania mogłyby nie tylko poszerzyć wiedzę o tym zjawisku, lecz także zainspirować i zmotywować badaczy do podejmowania nowych inicjatyw w tym obszarze.

Brakuje szeroko zakrojonych badań ilościowych dotyczących dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności. Nie istnieje także żaden rejestr monitorujący liczbę tych dzieci. Według danych statystycznych opublikowanych przez Ministerstwo Sprawiedliwości i Centralny Zarząd Służby Więziennej populacja osadzonych liczyła na dzień 31 grudnia 2022 r. 6 – 71 228 osób. Średnia liczba dzieci przypadająca na jednego osadzonego wynosi 1,3 – jest to wskaźnik rodzicielstwa opracowany przez Francuski Narodowy Instytut Statystyczny (INSEE)⁷. Dzięki niemu można oszacować, że w Polsce żyje ponad 92 tys. dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności. Nie są to jednak precyzyjne liczby, które pozwalają określić, ile dzieci faktycznie jest dotkniętych problemem osadzonego rodzica.

W pierwszej części artykułu prezentujemy polskie badania dotyczące sytuacji dzieci inkarcerowanych rodziców. W tym rozdziale omawiamy także ograniczenia i trudności wiążące się z eksplorowaniem tej tematyki. Kolejne rozdziały poświęcone są analizie konsekwencji, które niesie za sobą pozbawienie wolności jednego z rodziców w wymiarze behawioralno-poznawczym, emocjonalnym, społeczno-ekonomicznym oraz zdrowia psychicznego i fizycznego dzieci. Następnie przyglądamy się formom kontaktu dzieci z osadzonym rodzicem, uwzględniając trudności, korzyści i zagrożenia z tego płynące. Artykuł zamykamy omówieniem form wspierania rodzin z problemem inkarceracji.

1 S. Dzierżyńska-Breś, *Sytuacja społeczna rodzin osób pozbawionych wolności*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.

2 S. Dzierżyńska-Breś, „Niewidzialne dzieci” – o sytuacji społecznej dzieci osób pozbawionych wolności, „Resocjalizacja Polska” 2017, t. 14, nr 2, s. 137–150.

3 A. Cieślukowska-Ryczko, *Badania biograficzne rodzin więźniów. Refleksja metodologiczna*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2021, t. 66, nr 2, s. 135–162.

4 A. Jarzębińska, *Wizyty dziecka u ojca osadzonego w zakładzie karnym (perspektywa matek)*, „Problemy Opiekuńczo Wychowawcze” 2021, nr 3, s. 55–67.

5 A. Jarzębińska, *Przyczyny braku wizyt dziecka u ojca odbywającego karę pozbawienia wolności*, „Wychowanie w Rodzinie” 2022, t. 28, nr 3, s. 135–153.

6 *Roczna informacja statystyczna za rok 2023*, <https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka> [dostęp: 19.09.2024].

7 P. Scharff-Smith, L. Gampell, *Children of Imprisoned Parents*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre, Denmark 2011, s. 7–11.

Badania wykorzystane w poniższym artykule zidentyfikowano poprzez przeszukiwanie elektronicznych baz danych: GoogleScholar i ResearchGate. Użyte zostały następujące słowa klucze: „rodzic w więzieniu”, „wizyty dziecka w więzieniu”, „dzieci osób skazanych” oraz „parental incarceration”, „incarcerated parents”, „child welfare”. Do analiz włączono materiały zawierające badania ilościowe i jakościowe z takich dziedzin jak: pedagogika, socjologia, prawo i psychologia.

2. Polskie badania sytuacji dzieci inkarcerowanych rodziców. Ograniczenia i trudności w ich realizacji

Problematyka dotycząca wizyt dzieci rodziców osadzonych w placówkach penitencjarnych była dotychczas poruszana i opisywana w literaturze zachodniej, natomiast relatywnie rzadko podejmowana jest przez polskich badaczy. Ponadto, nawet gdy temat jest analizowany, uwaga badaczy skupia się głównie na perspektywie rodziców – zarówno tych osadzonych, jak i pozostających na wolności – podczas gdy doświadczenia dzieci są analizowane znacznie rzadziej.

W ostatnich latach w Polsce zaczęto zwracać większą uwagę na tę tematykę. Przykładem są jakościowe badania Soni Dzierżyńskiej-Breś z lat 2013–2014, które miały na celu opisanie sytuacji społecznej rodzin osób pozbawionych wolności, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci. W ramach tych badań przeprowadzono pogłębione wywiady z żonami i partnerkami osadzonych oraz z ich dziećmi. Wyniki analizy pozwoliły wyróżnić trzy typy sytuacji społecznych rodzin: rodziny wspierające proces resocjalizacji skazanego, skoncentrowane na odbudowie własnego otoczenia społecznego, i rodziny sprionizowane, które stają w opozycji do procesu resocjalizacji. Dzieci z pierwszej grupy często borykają się z poważnymi trudnościami emocjonalnymi i psychologicznymi, a objawy zespołu stresu pourazowego są tu szczególnie powszechne. Kolejną grupę charakteryzuje podejście wobec osadzonego, które przybiera dwa oblicza. Część rodzin decyduje się na zerwanie więzi, a inne idealizują uwięzionego ojca i deklarują wsparcie (szczególnie najstarsi synowie). Dzieci z ostatniej grupy wykształcają specyficzne strategie radzenia sobie – utożsamiają system sprawiedliwości ze „złem”, a osadzony rodzic postrzegany jest jako ofiara. Dzieci są nie tylko dumne z działań rodzica, lecz także otwarcie deklarują chęć pójścia w jego ślady w przyszłości⁸. Badania te ukazują wielowymiarowość problemu oraz różnorodność strategii adaptacyjnych przyjmowanych przez rodziny i dzieci osób przebywających w jednostkach penitencjarnych, wskazując na konieczność dalszego zgłębiania tego zjawiska.

Badanie przeprowadzone przez Angelikę Cieślukowską-Ryczko (2021 r.), oparte na metodologii jakościowej, miało na celu analizę relacji między dorosłymi dziećmi a ich rodzicami przebywającymi w więzieniu. Badania podzielono na dwa etapy. Pierwszy z nich koncentrował się na dorosłych dzieciach (powyżej 18 lat), które w dzieciństwie, okresie dojrzewania lub wkraczając w dorosłość, doświadczyły sytuacji, w której jeden rodzic lub oboje byli osadzeni w zakładzie karnym. Drugi etap badania skupiał się na doświadczeniach rodziców, których dzieci w przeszłości przebywały w więzieniu, jak i tych, których potomstwo aktualnie odbywało karę pozbawienia wolności. Badanie to pozwoliło na dogłębną analizę wzajemnych oddziaływań i kontekstów kryzysu penitencjarnego związanego z uwięzieniem członka rodziny, a także wniosło istotne spostrzeżenia dotyczące metodologii badań. Autorka zaznaczyła, że choć podejście biograficzne pozwala na szczegółowe zrozumienie doświadczeń jednostki, to nie umożliwia uogólniania wyników na szerszą populację ani formułowania uniwersalnych wniosków. W związku z tym nie jest możliwe określenie statystycznego prawdopodobieństwa występowania danego zjawiska, oszacowanie jego skali czy też precyzyjne scharakteryzowanie badanych zmiennych⁹.

Badan jakościowych dotyczących wizyt dzieci u rodziców przebywających w jednostkach penitencjarnych podejmuje się także Aneta Jarzębińska (2021 r.). Badaczka przeprowadziła badanie dotyczące wizyt dziecka u inkarcerowanego ojca, które opierało się na analizie postów na forach. Podczas zbierania danych zwróciła uwagę na trudności związane z planowaniem wizyt w placówkach penitencjarnych, z którymi

8 S. Dzierżyńska-Breś, „Niewidzialne dzieci”..., dz. cyt.

9 A. Cieślukowska-Ryczko, *Badania biograficzne rodzin więźniów...*, dz. cyt.

mierzą się kobiety, na środki zaradcze z tym związane oraz głosy przeciwne takim wizytom. Jak słusznie zauważa Jarzębińska (2021 r.), zagadnienie wizyt dzieci jest wciąż wartę dalszej eksploracji. Ponadto wciąż istnieją aspekty nierozpoznane – w sytuacjach, kiedy to matka odbywa karę pozbawienia wolności, a charakter przeprowadzonych badań nie pozwala na pełne scharakteryzowanie wszystkich aspektów motywacji i doświadczeń uczestniczek¹⁰. Rok później badaczka przeprowadziła podobne badanie, tym razem dotyczące przyczyn braku wizyt u ojca przebywającego w zakładzie penitencjarnym. Wyklarowała pięć grup przyczyn braku wizyt dziecka: formalno-organizacyjne, związane z cechami i przeżyciami dziecka, związane z wypełnianiem roli rodzicielskiej i cechami ojca, związane z relacją rodziców oraz wynikające ze wspólnej decyzji rodziców¹¹.

Monika Badowska-Hodyr (2019 r.) przeprowadziła szeroko zakrojone badanie dotyczące kontaktów dzieci poniżej 15. roku życia z rodzicami odbywającymi długoterminowe kary pozbawienia wolności (powyżej trzech lat) w zakładach karnych w Polsce i Czechach. Analizowała wpływ tych kontaktów na łagodzenie dolegliwości związanych z karą oraz na proces readaptacji społecznej osadzonych. Wyniki badań wykazały, że do najdotkliwszych skutków pozbawienia wolności, w aspekcie funkcjonalnym, należą utrata więzi z rodziną (84%) oraz tęsknota za wolnością (43,2%). Z kolei w wymiarze społecznym respondenci wskazywali na poczucie winy i wstydu wynikające z popełnienia czynu karalnego (65,7%) oraz uczucie osamotnienia (68,6%). Badania jednoznacznie potwierdzają, że kluczową rolę w łagodzeniu negatywnych skutków długotrwałego pozbawienia wolności odgrywają kontakty z bliskimi (72,8%), w tym z dziećmi (60,4%). Badowska-Hodyr postuluje, aby emocje towarzyszące tym spotkaniom stały się punktem wyjścia do pozytywnych zmian w zachowaniu oraz osobowości osadzonych rodziców¹².

Eleonora Sapia-Drewniak (1989) zwróciła uwagę na trudności, z którymi borykają się dzieci z rodzin osób inkarcerowanych w środowisku szkolnym. Wśród badanych dzieci występowały liczne problemy wychowawcze, w tym trudności w relacjach z rówieśnikami. Na 96 uczniów aż 36 doświadczało izolacji lub odrzucenia przez klasę. Ponadto dzieci te miały poważne trudności w nauce, co prowadziło do zjawiska drugoroczności – 16 z nich powtarzało klasę dwukrotnie. Braki w przygotowaniu do zajęć oraz obawa przed ośmieszeniem wśród rówieśników były przyczyną częstego opuszczania lekcji¹³.

Z kolei Jan Kupczyk (1989 r.) przeanalizował proces socjalizacji dzieci osób wielokrotnie karanych pozbawieniem wolności. Autor wskazał, że wspólną cechą tych dzieci był niski lub bardzo niski status społeczno-kulturowo-ekonomiczny, odziedziczony po rodzicach i rodzinach pochodzenia. Ten niekorzystny status społeczny determinował trudne warunki, w których przebiegała ich socjalizacja, uniemożliwiając zdobycie wysokich kompetencji społecznych. W rezultacie dzieci miały ograniczone możliwości rozwoju i przygotowania do pełnienia ról społecznych na wyższym poziomie, co negatywnie wpływało na proces ich uspołecznienia¹⁴.

3. Konsekwencje pozbawienia wolności jednego z rodziców

Pozbawienie wolności jednego z członków rodziny nie dotyka wyłącznie jego samego, lecz oddziałuje na cały system rodzinny, prowadząc do stresujących zmian i licznych negatywnych konsekwencji^{15,16}. Bliscy pozostający na wolności często borykają się z trudnościami finansowymi, zwłaszcza gdy osadzony był

10 A. Jarzębińska, *Wizyty dziecka u ojca osadzonego w zakładzie karnym...*, dz. cyt.

11 A. Jarzębińska, *Przyczyny braku wizyt dziecka u ojca...*, dz. cyt.

12 M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszek – sytuacja dziecka w rodzinie naznaczonej piętnem uwięzienia z perspektywy rodziców odbywających kary długoterminowe*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2019, t. 18, nr 4, s. 84–106.

13 E. Sapia-Drewniak, *Sytuacja szkolna dzieci osób karanych pozbawieniem wolności*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, t. 17, nr 57, s. 82–91.

14 J. Kupczyk, *Procesy socjalizacji dzieci ojców wielokrotnie pozbawionych wolności*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1982.

15 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności*, „Forum Pedagogiczne” 2012, t. 2, nr 1, s. 215–224.

16 J.A. Arditti, *A Family Stress-proximal Process Model for Understanding the Effects of Parental Incarceration on Children and Their Families*, „Couple and Family Psychology: Research and Practice” 2016, t. 5, nr 2, s. 65–88.

głównym żywicielem rodziny. W takiej sytuacji dorośli lub dorastające dzieci muszą podjąć dodatkową pracę, aby zaspokoić podstawowe potrzeby domowników. Nierzadko wiąże się to z koniecznością przejęcia nowych obowiązków oraz większej odpowiedzialności, co może prowadzić do parentyfikacji wśród dzieci¹⁷.

Ponadto rodziny osób inkarcerowanych doświadczają społecznej stygmatyzacji, izolacji oraz negatywnych komentarzy ze strony otoczenia. W obliczu narastających problemów finansowych, społecznych i prawnych osoby te mierzą się z silnym stresem i trudnymi emocjami. Może to prowadzić do rozwoju zaburzeń nastroju, takich jak depresja, oraz obniżenia subiektywnego dobrostanu psychicznego, rozumianego jako poczucie szczęścia i satysfakcji z życia¹⁸.

Rodzina stanowi podstawową jednostkę społeczną oraz pierwsze i najważniejsze źródło wsparcia. Pozbawienie wolności jednego z jej członków najsilniej wpływa na potomstwo¹⁹. W niektórych przypadkach separacja może pełnić funkcję ochronną, zmniejszając ryzyko wystąpienia zachowań problemowych, co dotyczy głównie sytuacji, kiedy inkarcerowany rodzic stosował przemoc²⁰. Dla innych dzieci rozłąka ma negatywny wpływ. W tej sytuacji tracą osobę ważną, znaczącą w ich życiu²¹. Utrata rodzica ma charakter fizyczny, co powoduje, że dzieci zostają przekazane pod opiekę dalszych krewnych²². Według badań przeprowadzonych w połowie lat 90. ubiegłego wieku ból powiązany z uwięzieniem rodzica, odczuwany przez dzieci, jest podobny do tego przeżywanego przy śmierci kogoś bliskiego²³. Częściej niż u rówieśników można zaobserwować u nich postawy antyspołeczne, co w połączeniu z innymi czynnikami, takimi jak np. międzypokoleniowa przestępczość, powoduje, że są bardziej narażone na umieszczenie w placówkach wychowawczych, a w dorosłym życiu na konflikt z prawem i trafenie do zakładu karnego²⁴. Pozbawienie wolności rodzica oznacza dla potomstwa zmianę własnej roli społecznej. Z badań jakościowych wynika, że dzieci z rodzin skoncentrowanych na wspieraniu procesu resocjalizacji skazanego starały się pomóc finansowo, przejmowały opiekę nad młodszym rodzeństwem i pomagały w codziennych obowiązkach²⁵.

Analizując literaturę przedmiotu, można podzielić negatywne konsekwencje na cztery główne typy: konsekwencje behawioralno-poznawcze, konsekwencje emocjonalne, konsekwencje społeczno-ekonomiczne oraz konsekwencje dla zdrowia psychicznego i fizycznego.

3.1. Konsekwencje behawioralno-poznawcze

Typ konsekwencji behawioralno-poznawczych można scharakteryzować jako zaburzone, nieodpowiednie i/lub wyolbrzymione zachowania, które mogą przyczyniać się do powstania trudności wychowawczych oraz przerodzić się w problemy w życiu dorosłym. Dotyczą one również dysfunkcji procesów poznawczych, które utrudniają m.in. aktywności w sferze edukacyjnej.

Badania wskazują, że dzieci z rodzin, w których jeden z rodziców został pozbawiony wolności, częściej zmagają się z problemami wychowawczymi i edukacyjnymi w porównaniu ze swoimi rówieśnikami. Jednymi z przejawów tych trudności są opuszczanie zajęć szkolnych oraz trudności z przygotowaniem się do lekcji²⁶. Ponadto w większym stopniu niż dzieci z rodzin niezmagających się z inkarceracją przejawiają one zachowania antyspołeczne oraz wykazują większą skłonność do agresji²⁷. Literatura przedmiotu pod-

17 S. Dzierżyńska-Breś, *Sytuacja społeczna...*, dz. cyt.

18 T. Hayes, *Incarceration and its Impact on Family and Communities*, Honors College, Indiana State University 2024, s. 2–22.

19 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

20 J. Murray, P.D. Farrington, I. Sekol, *Children's Antisocial Behavior, Mental Health, Drug Use, and Educational Performance after Parental Incarceration: A Systematic Review and Meta-analysis*, „Psychological Bulletin” 2012, t. 138, nr 2, s. 175–210.

21 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

22 S. Dzierżyńska-Breś, *Sytuacja społeczna...*, dz. cyt.

23 C. Noble, *Prisoners' Families: the Everyday Reality*, Ormiston Trust, Ipswich 1995.

24 M. Herman-Stahl, L.M. Kal, T. McKay, *Incarceration and the Family. A Review of Research and Promising Approaches for Serving Fathers and Families*, Department of Health and Human Services, Waszyngton 2008.

25 S. Dzierżyńska-Breś, *Sytuacja społeczna...*, dz. cyt.

26 E. Sapia-Drewniak, *Sytuacja szkolna dzieci...*, dz. cyt.

27 A.T. Fritsch, D.J. Burkhead, *Behavioral Reactions of Children to Parental Absence Due to Imprisonment*, „Family Relations” 1981, t. 30, nr 1, s. 83–88.

kreśla, że potomkowie osadzonych rodziców mają sześciokrotnie wyższe ryzyko rozwinięcia zachowań antyspołecznych oraz pięciokrotnie wyższe ryzyko trafenia w przyszłości do zakładu karnego w porównaniu ze swoimi rówieśnikami. Należy jednak zaznaczyć, że kwestia ta wymaga dalszych badań, ponieważ wciąż brakuje wystarczających danych potwierdzających te statystyki²⁸. Wyniki badań wskazują również, że część tych dzieci doświadcza zjawiska parentyfikacji. Dostają one nowe zadania, których w rodzinie normatywnie rozwijającej się raczej by nie dostały. Młodsze często stają się pocieszycielami i powiernikami swoich rodziców pozostających na wolności, którzy niejednokrotnie dzielą się z nimi swoimi problemami emocjonalnymi. Starsze natomiast przyjmują rolę partnerów finansowych – podejmują pracę zarobkową, by wspierać rodzinę, co niekiedy wiąże się z koniecznością rezygnacji z edukacji na rzecz zaspokojenia podstawowych potrzeb domowych²⁹.

Dzieci, które doświadczyły inkarceracji rodzica, mają większe prawdopodobieństwo na rozwój problemów powiązanych z uwagą³⁰, trudności w uczeniu się³¹ oraz nierzadko obniżoną samoocenę³². Im młodsze dziecko w momencie utraty rodzica wskutek jego osadzenia, tym większe prawdopodobieństwo, że nie będzie w pełni rozumiało sytuację, w której znalazła się jego rodzina. Brak wiedzy i zrozumienia sytuacji może rodzić w nich przekonanie, że również rodzic pozostający na wolności prędzej czy później je zostawi oraz że każdy, bez względu na sytuację, może zostać ukarany³³. Zdarza się, że przedstawiają one zniekształcone wersje wydarzeń oraz wyobrażają sobie, że ich rodzic przebywający w zakładzie karnym odgrywa role pozytywne, idealizują go. Stanowi to mechanizm obronny pozwalający im zminimalizować ból separacyjny³⁴.

3.2. Konsekwencje emocjonalne

Konsekwencje emocjonalne dotyczą sfery uczuciowej oraz stanów afektywnych przeżywanych przez dzieci w rodzinach, w których występuje zjawisko inkarceracji jednego z rodziców.

Zauważono, że u dzieci aresztowanych ojców mogą występować zaburzenia nastroju, stany lękowe oraz labilność emocjonalna, a także poczucie braku sensu życia^{35,36}. Nierzadko obserwuje się również zaniedbanie ich potrzeb emocjonalnych, co dodatkowo pogłębia ich trudności psychiczne. Mogą odczuwać silny lęk, niepokój, poczucie winy oraz wstydu³⁷, które są wzmacniane przez nieadekwatne reakcje środowiska. Z powodu zwiększonego prawdopodobieństwa rozwinięcia się wyżej wymienionych przekonań szanse pojawienia się w nich silnej obawy, że prędzej czy później zostaną również ukarane i/lub porzucone, wzrastają³⁸. Dzieci te silnie odczuwają złość, która jest eksternalizowana najczęściej w postaci agresji słownej i fizycznej skierowanej do innych ludzi³⁹.

28 J. Murray, *The Effects of Imprisonment on Families and Children of Prisoners*, [w:] A. Liebling, S. Maruna (red.), *The Effects of Imprisonment*, Willan Publishing, Londyn 2005, s. 442–462.

29 K. Turney, Y.R. Lanuza, *Parental Incarceration and the Transition to Adulthood*, „Journal of Marriage and Family” 2017, t. 79, nr 5, s. 1314–1330.

30 S.J. Boch, B.J. Warren, J.L. Ford, *Attention, Externalizing, and Internalizing Problems of Youth Exposed to Parental Incarceration*, „Issues in Mental Health Nursing” 2019, t. 40, nr 6, s. 466–475.

31 M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszki...*, dz. cyt.

32 J. Murray, *The Cycle of Punishment: Social Exclusion of Prisoners and their Children*, „Criminology & Criminal Justice” 2007, t. 7, nr 1, s. 55–81.

33 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

34 W.H. Sack, J. Seidler, *Should Children Visit their Parents in Prison?*, „Law and Human Behavior” 1978, t. 2, nr 3, s. 261–266.

35 R. Shaw, *Children of Imprisoned Fathers*, Hoder & Stoughton, Londyn 1987.

36 A. Rzepliński, *Rodziny więźniów długoterminowych (Z badań nad społecznymi skutkami skazania)*, Ossolineum, Wrocław 1981.

37 A. Lee, P. Gentry, M. Laver, *The Impact of Adoption and Safe Families Act on Children of Incarcerated Parents*, Child Welfare League of America, Waszyngton 2005.

38 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

39 E. Sapia-Drewniak, *Sytuacja szkolna dzieci...*, dz. cyt.

3.3. Konsekwencje społeczno-ekonomiczne

Grupa konsekwencji społeczno-ekonomicznych dotyczy funkcjonowania dzieci wśród innych osób spoza rodziny oraz odbioru ich przez społeczeństwo. Znajdują się tutaj również konsekwencje związane ze zmienioną sytuacją materialną tychże dzieci. Są one doświadczane zarówno przez rodziny, jak i same dzieci bez względu na to, czy pozbawienie wolności jednego z rodziców stanowi odstępstwo od normatywnej historii rodziny czy jest w nią wpisane.

Samo pozbawienie wolności jednego z rodziców może znacząco zakłócać funkcjonowanie rodziny, prowadząc przede wszystkim do osłabienia więzi między bliskimi, w tym z dziećmi⁴⁰. Rodziny osób inkarcerowanych często poddawane są społecznej stygmatyzacji oraz są oceniane przez pryzmat występku/zbrodni popełnionej przez jej członka. Stają się ofiarami wykluczenia społecznego⁴¹. Nie omija to dzieci, które są izolowane przez rówieśników oraz ich rodziców, a wiele z nich wprost deklaruje, że nie ma przyjaciół. Nierzadko muszą zmagać się z docinkami ze strony kolegów i koleżanek z klasy. Społeczeństwo rzadko oferuje im wsparcie lub współczucie w sytuacji, w której się znalazły. Zazwyczaj, aby uniknąć krzywdzących reakcji ze strony środowiska, wraz z członkami rodziny pozostającymi na wolności decydują się na ukrywanie faktu inkarceracji ojca czy matki – jest to tzw. wymuszone milczenie⁴². Niestabilność rodzinna tego typu może utrudniać dziecku utrzymywanie pozytywnych relacji społecznych, zwłaszcza w środowisku szkolnym⁴³. Możliwe do zaobserwowania u tych dzieci jest wycofanie z relacji z innymi w celu uchronienia się przed cierpieniem⁴⁴.

Potomstwo osób inkarcerowanych często żyje w ubóstwie lub w niestabilnych warunkach domowych, które w wielu przypadkach występowały jeszcze przed pozbawieniem wolności rodzica. Po aresztowaniu matki lub ojca może dojść do destabilizacji sytuacji rodzinnej oraz do zmiany miejsca zamieszkania⁴⁵. Stan materialny ma zwiększone szanse na znaczne pogorszenie po pozbawieniu wolności – nagła utrata dochodów, wydłużające się postępowania prawne oraz trudności w uzyskaniu świadczeń socjalnych. Pojawiać się mogą dodatkowe wydatki związane z kosztami wizyt w zakładzie karnym, rozmów telefonicznych czy przesyłania pieniędzy do osoby uwięzionej⁴⁶. Takie dzieci są narażone nie tylko na niestabilność finansową, lecz także w wielu przypadkach wręcz na ubóstwo materialne oraz deficyty w zakresie opieki i wychowania, a zwłaszcza mają ograniczoną możliwość uzyskania wsparcia rodzicielskiego⁴⁷.

3.4. Konsekwencje dla zdrowia psychicznego i fizycznego

Konsekwencje dla zdrowia psychicznego i fizycznego dotyczą wpływu pozbawienia wolności jednego z rodziców na sytuację zdrowotną dzieci oraz manifestowanie przez nie objawów chorób i zaburzeń psychofizycznych.

Badania wykazały, że doświadczenie pozbawienia wolności jednej z bliskich osób w dzieciństwie wiąże się z przewlekłymi problemami zdrowotnymi, ryzykownymi zachowaniami oraz przedwczesną śmiercią⁴⁸.

40 D. Dickie, *Families Outside, The Financial Impact of Imprisonment on Families*, Families Outside, Edynburg 2013, <http://www.familiesoutside.org.uk/content/uploads/2013/10/financial-impact-imprisonment-families.pdf> [dostęp: 10.12.2024].

41 J. Meyerson, C. Otteson, *Strengthening Families Impacted by Incarceration: A Review of Current Research and Practice*, Wilder Research, Minnesota 2009.

42 W.H. Sack, J. Seidler, *Should Children...*, s. 261–266.

43 S.M. Bouchet, *Children and Families with Incarcerated Parents: Exploring Development in the Field for Opportunities for Growth*, The Annie E. Casey Foundation, Baltimore 2008.

44 M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszki...*, dz. cyt.

45 M.A. Polizzotto, *New York State of Mind: Parental Incarceration and Children's Visitation in New York State*, „Family Court Review” 2020, t. 58, nr 2, s. 619–634.

46 A. Adalist-Estrin, J. Mustin, *Responding to Children and Families of Prisoners: A Community Guide, Family and Corrections Network*, Palmyra, USA 2003.

47 J. Travis, A.L. Solomon, M. Waul, *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Urban Institute: Justice Policy Center, Waszyngton 2001.

48 M.A. Polizzotto, *New York State of Mind...*, s. 619–634.

Nierzadko rozwijają się u nich różne symptomy somatyczne, takie jak: bóle brzucha i głowy, reakcje skórne⁴⁹, moczenie nocne, zaburzenie rytmu okołodobowego oraz zaburzenia łaknienia^{50,51}.

Wiele dzieci osób inkarcerowanych zmagają się z problemami zdrowia psychicznego. Wyniki badań Josepha Murraya (2005 r.) przeprowadzone na początku lat dwutysięcznych wskazują, że trudności te dotyczą ok. 30% dzieci więźniów, czyli trzykrotnie więcej niż w populacji ogólnej⁵². Dość częstym zjawiskiem jest rozwijająca się u nich depresja, z którą związane są niska samoocena oraz brak poczucia sensowności ich życia⁵³.

4. Kontakt dziecka z inkarcerowanym rodzicem

4.1. Formy kontaktu

Utrzymanie kontaktu rodzica z dzieckiem jest jego prawem i obowiązkiem, niezależnie od tego, czy przysługuje mu władza rodzicielska. Prawo i obowiązek ten mogą być realizowane pod różnymi postaciami – na odległość oraz wprost. Podkreśla się jednak znaczenie kontaktów bezpośrednich. Kwestie te dotyczą również rodziców inkarcerowanych. Formy takowych kontaktów możemy podzielić na bezpośrednie, kiedy oboje uczestników interakcji może przebywać wspólnie w tym samym miejscu i widzieć się wzajemnie, oraz pośrednie, w których brak rzeczywistej bliskości między uczestnikami. Do pierwszej grupy należą wizyty w zakładzie karnym z kontaktem fizycznym i bez niego. Pierwszy rodzaj dotyczy sytuacji, kiedy dziecko i rodzic mogą blisko siebie zasiadać, przytulić się lub wspólnie pobawić. Kolejny rodzaj związany jest z widowaniami za „pleksą”, kiedy to ta bariera uniemożliwia cielesny kontakt. Do form kontaktu bezpośredniego zaliczamy również przepustki – szczególnego rodzaju przywilej osoby pozbawionej wolności do chwilowego opuszczenia zakładu karnego oraz powrotu na wolność na pewien czas. W tym czasie inkarcerowana osoba może wrócić do rodziny oraz spędzić czas z bliskimi. Do drugiej grupy możemy zaliczyć korespondencję listowną, rozmowy telefoniczne oraz rozmowy wideo^{54,55}. Znaczenie tych ostatnich wzrosło przez niedawną pandemię SARS-CoV-2 oraz obostrzenia z nią związane⁵⁶.

Z badań Josepha Murraya (2005 r.) zrealizowanych dwie dekady temu wynika, że dominującymi formami kontaktu z rodzicami były listy (68% kobiet i 51% mężczyzn otrzymywało od swoich dzieci listy oraz na nie odpowiadało przynajmniej raz w miesiącu) oraz rozmowy telefoniczne (54% kobiet i 42% mężczyzn przynajmniej raz w miesiącu). Były to badania na populacji Wielkiej Brytanii⁵⁷. Inne wnioski zostały wyciągnięte na podstawie kilku z nielicznych badań na populacji polskiej. Z badań Joanny Knapik i Hanny Przybył-Basisty (2015 r.) wynika, że dominującymi formami kontaktu rodzic – dziecko były kolejno: rozmowy telefoniczne (83% badanych), kontakt przez korespondencję listową (77%). Osoby badane najmniej utrzymywały kontakt ze swoimi dziećmi przez widzenia (ok. 51%)⁵⁸. Badania Anety Jarzębińskiej, Rafała Iwańskiego i Magdaleny Leszko (2021 r.) częściowo potwierdziły tę strukturę dominujących form kontaktu w Polsce. Najczęstszym

49 M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszki...*, dz. cyt.

50 R. Shaw, *Children of Imprisoned Fathers...*, dz. cyt.

51 T. Sakowicz, *Badania rodzin więźniów w literaturze zachodniej*, [w:] F. Kozaczuk (red.) *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 192–209.

52 J. Murray, *The Effects of Imprisonment on Families...*, s. 442–462.

53 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

54 M.A. Polizzotto, *New York State of Mind...*, s. 619–634.

55 A. Jarzębińska, *Przyczyny braku wizyt dziecka u ojca...*, dz. cyt.

56 C. Flynn, L. Bartels, S. Dennison, H. Taylor, S. Harrigan, *Contact Experiences and Needs of Children of Prisoners Before and During COVID-19: Findings from an Australian Survey*, „Child & Family Social Work” 2022, t. 27, nr 1, s. 67–78.

57 J. Murray, *The Effects of Imprisonment on Families...*, s. 442–462.

58 J. Knapik, H. Przybyła-Basista, *Przerwana historia ojcostwa: jak uwięzieni mężczyźni postrzegają swoje ojcostwo?*, „Chowanna” 2015, t. 1, s. 183–202.

sposobem kontaktu rodzica z dzieckiem okazały się rozmowy telefoniczne (82%), a kolejną najczęstszą formą kontaktu były widzenia (68%). Na trzecie miejsce wysunęła się korespondencja listowna (53%)⁵⁹.

4.2. Trudności napotymane przy kontaktach dziecka z inkarcerowanym rodzicem

Istnieje wiele czynników utrudniających lub uniemożliwiających kontakt między dzieckiem a rodzicem inkarcerowanym oraz wpływających na ich częstotliwość. Za Creasie Finney Hairston (1995 r.) możemy wymienić takie kwestie utrudniające jak: trudności z przedostaniem się do zakładu karnego, niedopuszczenie do spotkania przez rodzica pozostającego na wolności oraz niechęć samego dziecka do kontaktu⁶⁰. Badania przeprowadzone przez autorkę mimo upływu lat pozostają aktualne, o czym świadczą niżej przytoczone opracowania naukowe.

Analiza treści postów na forach o tematyce problemów w rodzinach z członkiem odbywającym karę pozbawienia wolności, przeprowadzona w ramach badań własnych przez Anetę Jarzębińską (2022 r.), pozwoliła na wyróżnienie pięciu grup barier wyjaśniających przyczyny braku widzeń dziecka z ojcem inkarcerowanym: formalno-organizacyjne (nieznajomość przepisów związanych z wykonywaniem kary pozbawienia wolności, koszty podróży oraz odległość zakładów karnych od miejsca zamieszkania, procedury i warunki odbywania widzeń), związane z cechami i przeżyciami dziecka (wczesny wiek dziecka, możliwość utracenia przez dziecko pozytywnego wizerunku ojca, emocjonalne i społeczne koszty wizyt dla dziecka, niepokój o sposób zachowania się dziecka w nieznanym środowisku więziennym), związane z pełnieniem roli ojca (rozluźnienie i/lub brak więzi z ojcem, brak możliwości realizowania postanowień sądu po uwięzieniu ojca, brak władzy rodzicielskiej ojca, obawa przed demoralizacją dziecka oraz o jego bezpieczeństwo), związane z relacją rodziców (pełnienie przez matki funkcji *gatekeepera*⁶¹, przemoc ze strony ojca pomimo pozbawienia wolności, zagrożenie dla nowej pachtworkowej struktury rodziny, pamięć o przemocach oraz chęć zerwania relacji z mężczyzną, który ją kontynuuje, pomimo kary pozbawienia wolności) oraz wspólna decyzja rodziców. Autorka wspomina, że niektóre z owych barier są możliwe do zlikwidowania, np. przez więcej przestrzeni w salach widzeń czy dostosowanie owych pomieszczeń, aby przypominały najbardziej, jak to możliwe, warunki domowe⁶². W innych badaniach Aneta Jarzębińska (2021 r.), analizując posty matek dzieci ojców inkarcerowanych, pogrupowała trudności przeżywane przez te kobiety w związku z odbyciem wizyty w zakładzie karnym w kategorii takie jak: odmowa widzenia przez prokuratora, brak wiedzy na temat procedur poprzedzających wizytę, negatywna postawa wobec personelu, obawa przed nieprzysługiwaniem wizyty dziecku niespokrewnionemu ze skazanym, obawa przed nieprzysługiwaniem wizyty dziecku rodziców bez związku małżeńskiego, niekomfortowy dla dziecka sposób odbywania widzeń, złe warunki sanitarne w zakładzie karnym oraz obawa przez uświadomienie sobie przez dziecko o miejscu przebywania ojca. Kwestie te komplikują możliwość odbycia wizyt, w których uczestniczy potomstwo⁶³.

Pomimo różnego rodzaju barier należy pamiętać, że relacja oraz kontakt rodzic inkarcerowany – dziecko ma duże znaczenie dla zdrowia oraz dobrostanu psychicznego obu stron⁶⁴. W literaturze przedmiotu wspomina się o korzyściach oraz zagrożeniach płynących z takowego kontaktu dla potomstwa osób przebywających w zakładach karnych, jednak w znacznej części artykułów podkreśla się pozytywny jego wpływ.

59 A. Jarzębińska, R. Iwański, M. Leszko, *Źródła i formy kontaktów z bliskimi mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności*, „Kultura-Społeczeństwo-Edukacja” 2021, t. 2, nr 20, s. 203–216.

60 C.F. Hairston, *Fathers in Prison: Responsible Fatherhood and Responsible Public Policies*, Family Impact Series, Michigan 1995.

61 S. Dzierżyńska-Breś, *Sytuacja społeczna...*, dz. cyt.

62 A. Jarzębińska, *Przyczyny braku wizyt dziecka u ojca...*, dz. cyt.

63 A. Jarzębińska, *Wizyty dziecka u ojca...*, dz. cyt.

64 K. Jadach, *Psychologiczne i prawne aspekty kontaktów osadzonych ojców z dziećmi*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, t. 53, s. 109–133.

4.3. Korzyści dla dziecka płynące z wizyt z rodzicem pozbawionym wolności

Kontakt dziecka z rodzicem uwięzionym jest niezwykle ważny. Może być dla potomstwa korzystnym doświadczeniem oraz wywierać pozytywny wpływ na jego rozwój. Daje możliwość utrzymania pozytywnych relacji z osobą uwięzioną po jej wyjściu na wolność⁶⁵. Warto zauważyć, że w takich przypadkach zarówno dzieci, jak i rodzice muszą na nowo odnaleźć się w zmienionej sytuacji, co bywa trudne. Nie należy także automatycznie przyjmować, że pobyt danego człowieka w zakładzie karnym świadczy o złym rodzicielstwie⁶⁶.

Uznaje się, że wizyty z bezpośrednim kontaktem fizycznym są najlepszą opcją dla nieletnich, ponieważ łagodzą skutki związane z inkarceracją⁶⁷. Wizyty kontaktowe przynoszą korzyści emocjonalne i behawioralne, normalizując sytuację oraz interakcję między dzieckiem a rodzicem⁶⁸. Kontakt fizyczny pomaga obu stronom ponownie nawiązać więź oraz emocjonalnie poradzić sobie z obecną sytuacją. Takie interakcje mogą pomóc w redukcji poczucia lęku i porzucenia związanego z odbywaniem kary przez rodzica. Widzenia z kontaktem fizycznym zapewniają dzieciom uczucie, że nadal są kochane przez swoich rodziców, dając im także możliwość wyrażenia swoich uczuć związanych z rozłąką. Potomstwo zyskuje również bezpośrednią wiedzę o bezpieczeństwie i zdrowiu swoich bliskich dzięki wizytom kontaktowym⁶⁹.

Duńskie badania ukazały, że pierwsza wizyta jest w szczególności ważna. Pozwala ona przekonać się o tym, że rodzic żyje i gdzie się znajduje. Dzieci odwiedzające rodziców w więzieniu mniej się rozpraszają niż dzieci, które nie mają takiej możliwości⁷⁰. Brak informacji odnośnie do miejsca i tego, co się dzieje z ważną, inkarcerowaną osobą, może powodować w potomku lęki oraz przypuszczenia lub fantazje dotyczące miejsca przebywania rodzica. Dodatkowo dzieci potrzebują wyrażania swoich uczuć w sposób werbalny, aby móc przetworzyć zdarzenia traumatyczne oraz ich skutki. Ważne są dla nich poczucie bezpieczeństwa, otwartość, szczerłość oraz zaufanie do rodzica pozostającego na wolności. Te czynniki sprawiają, że dziecko będzie miało lepsze podstawy do zmagania się z codziennością, w której jeden z rodziców jest tymczasowo nieobecny^{71,72}.

Kontakty z rodzicem inkarcerowanym mogą być czynnikiem, który pomoże dzieciom ośwoić się z nową rzeczywistością oraz zaakceptować, że ich rodzic przebywa w więzieniu. Dodatkowo wizyty te mogą mieć przeciwdziałający wpływ na pojawiające się przeraźliwe wyobrażenia więzienia, które te młode osoby mogą wytworzyć⁷³.

Badania Julie Poehlmann, Danielle Dallaire, Ann Booker Loper i Leslie D. Shear (2010 r.) pokazują, że dzieci, które regularnie otrzymywały listy od uwięzionych rodziców, rzadziej skarżyły się na dolegliwości fizyczne i odczuwały mniejszy lęk⁷⁴.

65 R.D. Parke, K.A. Clarke-Stewart, *The Effects of Parental Incarceration on Children: Perspectives, Promises, and Policies*, [w:] J. Travis, M. Waul (red.), *Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families, and Communities*, The Urban Institute Press, Waszyngton 2003, s. 189–232.

66 J. Rosenberg, *Children Need Dads Too: Children with Fathers in Prison*, Quaker United Nations Office, Genewa 2009.

67 L. Cramer, M. Goff, B. Peterson, H. Sandstrom, *Parent-child Visiting Practices in Prisons and Jails: A Synthesis of Research and Practice*, Urban Institute, Waszyngton 2017, https://www.urban.org/sites/default/files/publication/89601/parent-child-visiting_practices_in_prisons_and_jails.pdf [dostęp: 12.11.2024].

68 N.M. Univ, *Child Protection Best Practices Bulletin: Connecting Children with Incarcerated Parents*, <https://childlaw.unm.edu/assets/docs/best-practices/Connecting-children-with-incarcerated-parents-2011.pdf> [dostęp: 19.09.2024].

69 L. Cramer, M. Goff, B. Peterson, H. Sandstrom, *Parent-child Visiting Practices...*, dz. cyt.

70 R. Wolleswinkel, *Children of Imprisoned Parents*, [w:] J. Willems (red.), *Developmental and Autonomy Rights of Children: Empowering Children, Caregivers and Communities*, Intersentia, Antwerp 2002, s. 191–207.

71 R. Shaw, *Children of Imprisoned Fathers...*, dz. cyt.

72 A. Rzepliński, *Rodziny więźniów długoterminowych...*, dz. cyt.

73 W.H. Sack, J. Seidler, *Should Children...*, s. 261–266.

74 J. Poehlmann, D. Dallaire, A.B. Loper, L.D. Shear, *Children's Contact with their Incarcerated Parents: Research Findings and Recommendations*, „The American Psychologist” 2010, t. 65, nr 6, s. 575–598.

4.4. Zagrożenia płynące z kontaktu z inkarcerowanym rodzicem

Wizyty dzieci u rodziców odbywających karę pozbawienia wolności budzą również sprzeciw. W badaniu przeprowadzonym przez Anetę Jarzębińską (2021), opartym na analizie dyskusji prowadzonych na forach internetowych, wyodrębniono wiele argumentów podkreślających negatywne aspekty takich spotkań⁷⁵.

Wizyta w zakładzie karnym może stanowić dla dziecka doświadczenie traumatyczne, wywołujące uczucia lęku i niepewności wynikające z kontaktu z takim środowiskiem. Na tak stresujące przeżycia wpływają m.in. ograniczenia dotyczące czasu, brak możliwości kontaktu z rodzicem, kontrole bezpieczeństwa (np. przeszukania) i warunki wizyt. Te czynniki sprawiają, że dzieci rzadziej decydują się na ponowne odwiedziny⁷⁶. Podnoszone są wątpliwości dotyczące intencji ojców inicjujących takie kontakty. Często zarzuca się, że wizyty z potomstwem mogą być wykorzystywane instrumentalnie jako element ubiegania się o warunkowe przedterminowe zwolnienie, co prowadzi do sytuacji, w której dziecko staje się narzędziem osiągania celów dorosłego. W przypadku rodzin z doświadczeniem przemocy domowej istnieje ryzyko, że kontakt z osadzonym rodzicem stanie się źródłem psychicznego dyskomfortu dziecka i zagrazi jego bezpieczeństwu emocjonalnemu. W takich przypadkach ograniczenie kontaktu z uwięzionym może być lepszym rozwiązaniem. Dodatkowo dzieci, które miały wcześniej negatywne doświadczenia związane z relacją z rodzicem, mogą odczuwać niechęć do takich spotkań – i nie należy ich zmuszać do odwiedzin w zakładzie karnym⁷⁷. Kolejnym znaczącym problemem są aspekty ekonomiczne. Dojazdy do zakładów karnych, szczególnie gdy są one zlokalizowane w innych miejscowościach, stanowią istotne obciążenie finansowe dla rodzin, które często już znajdują się w trudnej sytuacji materialnej. Pojawia się również obawa, że potomek może ujawnić w środowisku rówieśniczym fakt odbywania wizyt w zakładzie karnym, co wiąże się z ryzykiem stygmatyzacji i społecznym odrzuceniem⁷⁸. Ponadto częste kontakty z osadzonymi rodzicami mogą przyczynić się do tzw. wtórnej socjalizacji więziennej, czyli osvajania osoby ze środowiskiem więziennym. W efekcie dziecko może zacząć utożsamiać karę lub uwięzienie rodzica ze swoim własnym doświadczeniem, co może negatywnie wpłynąć na jego funkcjonowanie w domu lub szkole⁷⁹.

Temat wizyt dzieci u rodziców przebywających w jednostkach penitencjarnych jest złożony i budzący kontrowersje. Choć takie spotkania mogą służyć podtrzymywaniu więzi rodzinnych, to niosą one za sobą liczne ryzyko, takie jak trauma, stygmatyzacja czy zagrożenie emocjonalnego dobrostanu młodego człowieka. W wielu przypadkach konieczna jest ostrożna analiza sytuacji rodzinnej oraz potrzeb dziecka, aby zminimalizować potencjalne negatywne konsekwencje i zapewnić mu odpowiednie wsparcie.

5. Formy wspierania rodzin z problemem inkarceracji

Analiza literatury przedmiotu podkreśla potrzebę stworzenia mechanizmu, który zapewniłby rodzinom osób odbywających karę pozbawienia wolności łatwy dostęp do informacji o warunkach oraz możliwościach uzyskania wsparcia ze strony wyspecjalizowanych instytucji państwowych i organizacji pozarządowych. Kluczowe znaczenie mają również programy resocjalizacyjne i terapeutyczne, których celem powinno być przygotowanie osadzonych do nawiązywania oraz utrzymywania zdrowych relacji z rodziną, rozwój umiejętności komunikacyjnych oraz wsparcie w pełnieniu ról rodzicielskich. Realizacja takich działań sprzyjałaby wzmocnieniu więzi rodzinnych w trakcie odbywania kary, a także ułatwiałaby reintegrację skazanych z rodziną i ich powrót do codziennego życia po zakończeniu kary^{80,81}.

75 A. Jarzębińska, *Wizyty dziecka u ojca...*, dz. cyt.

76 J. Murray, *The Effects of Imprisonment on Families...*, s. 442–462.

77 A. Martynowicz, *Sytuacja dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre, Kopenhaga 2011.

78 A. Jarzębińska, *Wizyty dziecka u ojca...*, dz. cyt.

79 B. Peterson, J. Fontaine, E. Kurs, L. Cramer, *Children of Incarcerated Parents Framework Document: Promising Practices, Challenges, and Recommendations for the Field*, Urban Institute, Waszyngton 2015.

80 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

81 D. Sarzała, *Rodzina osoby przebywającej w izolacji więziennej jako środowisko wsparcia społecznego*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio” 2016, t. 28, nr 4, s. 311–326.

Skandynawski system penitencjarny od dawna uchodzi za jeden z najbardziej nowoczesnych i humanitarnych na świecie. Kraje skandynawskie są często postrzegane jako wzór w radzeniu sobie z przestępczością i przestępcami, łącząc podejście oparte na szacunku dla godności ludzkiej z wysoką skutecznością działań resocjalizacyjnych⁸². Warto zatem czerpać inspirację z doświadczeń szwedzkich służb penitencjarnych, które w ramach programu *Ojcostwo*, realizowanego w zakładach karnych, koncentrują się na analizie reakcji dzieci na sytuację inkarcerowanego rodzica lub rodziców. Potomstwo w takich okolicznościach często doświadcza wielowymiarowych trudności, a czynniki sprzyjające tym reakcjom obejmują m.in. wiek i poziom rozwoju dziecka, dostępność wsparcia w środowisku rodzinnym, jakość więzi emocjonalnej z rodzicem osadzonym, możliwość podtrzymywania pozytywnego obrazu uwięzionego rodzica, długość i charakter odbywanej kary, okoliczności zatrzymania, stabilność warunków życia oraz możliwość kontaktu z uwięzionym opiekunem. Bez względu na sposób wyrażania emocji przez dziecko kluczowym elementem wsparcia pozostaje zapewnienie mu poczucia bliskości i odpowiedniej opieki⁸³. Innym przykładem efektywnych działań wspierających rodziny osób pozbawionych wolności jest norweska Organizacja dla Rodzin i Przyjaciół Więźniów (Organisation for Families and Friends of Prisoners – FFP). Inicjatywy realizowane przez tę organizację obejmują m.in. wsparcie informacyjne skierowane zarówno do osadzonych rodziców, jak i rodziców sprawujących opiekę nad dziećmi na wolności, prowadzenie dialogu z przedstawicielami służb więziennych, pozyskiwanie funduszy z Ministerstwa Sprawiedliwości, a także organizację konferencji i debat mających na celu promowanie dobrostanu potomstwa osób osadzonych. Angażują się także w działania na rzecz ochrony praw dzieci osób pozbawionych wolności oraz wdrażają programy edukacyjne, które mają na celu ułatwienie dzieciom uczestnictwa w wizytach w zakładach karnych, czyniąc je bardziej przyjaznymi. Ponadto od 2014 r. w każdej jednostce penitencjarnej wprowadzono stanowisko funkcjonariusza odpowiedzialnego za sytuację dzieci osadzonych⁸⁴.

Innym interesującym przykładem programu penitencjarnego z zagranicy jest brytyjski rządowy program *Wspieranie wizyt więziennych* (The Help With Prison Visits scheme – HWPV), który oferuje pomoc w organizowaniu podróży do więzień, zakwaterowania lub innych wydatków, które mogą się pojawić w związku z wizytą w więzieniu⁸⁵. Organizacją non profit również działającą na terenie Wielkiej Brytanii jest PACT (Parents and Children Together), która skupia się na wspieraniu relacji dziecka i osadzonego rodzica. Natomiast we Francji działa pozarządowa organizacja Relais Enfants-Parents, która funkcjonuje niezależnie od administracji więziennej. Wspiera utrzymywanie relacji między dziećmi a ich rodzicami odbywającymi wyroki poprzez umożliwianie wizyt nawet wtedy, kiedy nie mogą im towarzyszyć ich opiekunowie⁸⁶.

W Europie działa sieć organizacji COPE (Children of Prisoners Europe), której celem jest praca na rzecz dzieci, których rodzice odbywają wyroki w zakładach penitencjarnych – walczy o prawa tych dzieci, poprawę jakości życia, a także zapewnienie im lepszej przyszłości. COPE organizuje ogółouropejską kampanię społeczną pt. *Nie moja wina, ale moja kara*. To ważna inicjatywa, która ma za zadanie zapewnić wsparcie dzieciom, a także uświadomić społeczeństwu, że ich sytuacja nie jest ich winą. Członkiem COPE jest fundacja Małopolskie Stowarzyszenie Probacja, która również proponuje szeroko pojętą pomoc dla rodzin więźniów. To właśnie ona wraz ze stowarzyszeniem COPE zorganizowała w Polsce w 2019 r. kampanię społeczną *Nie moja wina, ale moja kara*. Prowadzi również zajęcia dla ojców według projektu *KONTAKT – czyli jak być lepszym rodzicem z za krat*⁸⁷. Podobnym działaniem zajmuje się Fundacja Pomost będąca kolejną na tej liście organizacją non profit. Koncentruje się na wspieraniu dzieci i młodzieży

82 M. Platek, *Systemy penitencjarne państw skandynawskich na tle polityki kryminalnej, karnej i penitencjarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

83 *The Way Back – A Presentation of the Swedish Prison and Probation Service*, Kriminalvården, Norrköping 2006.

84 M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszki...*, dz. cyt.

85 L. Ayre, K. Philbrick, M. Reiss, *Children of Imprisoned Parents: European Perspectives on Good Practice*, Children of Prisoners Europe, Paryż 2006.

86 Tamże.

87 *KONTAKT – czyli jak być lepszym rodzicem z za krat*, <https://probacja.org/projekty/kontakt-czyli-jak-byc-dobrym-rodzicem-z-za-krat/> [dostęp: 19.09.2024].

z rodzin, w których jeden rodzic lub oboje odbywają karę pozbawienia wolności w więzieniach. Oferuje pomoc psychologiczną oraz stara się poprawić jakość życia tych rodzin. Fundacja organizuje spotkania i warsztaty, które umożliwiają młodym osobom nawiązywanie relacji z rówieśnikami znajdującymi się w podobnej sytuacji. Kolejnym przykładem inicjatywy opartej na przekonaniu o korzystnym wpływie kontaktu z rodziną na proces resocjalizacji jest program *Poczytaj mi*. W Polsce program ten realizowany jest od 2010 r. przez Fundację Sławek w kilku zakładach karnych i aresztach śledczych. Program ten kładzie szczególny nacisk na dedykacje, które rodzic nagrywa na początku i końcu bajki⁸⁸.

Rodzina jest kluczowym sojusznikiem Służby Więziennej w procesach resocjalizacyjnych, co sprawia, że wiele programów penitencjarnych koncentruje się na budowaniu i wspieraniu relacji rodzinnych. Program *Duluth* realizowany jest we wszystkich zakładach karnych i aresztach śledczych w Polsce, opiera się na działaniach korekcyjno-edukacyjnych skierowanych do sprawców przemocy w warunkach penitencjarnych. Kolejnym przykładem działań resocjalizacyjnych jest program (*NIE*) *wystarczająco dobra córka* realizowany w Areszcie Śledczym w Warszawie-Grochowie. Program przeznaczony jest dla skazanych kobiet odbywających karę pozbawienia wolności w wymiarze powyżej pięciu lat i dotyczy relacji matka – córka – ojciec. Okręgowy Inspektorat Służby Więziennej w Szczecinie realizuje projekt *Nie pozwól mi zniknąć*. Inicjatywa ta ma na celu uwrażliwiać rodziców na sygnały ostrzegawcze problemów, z którymi mogą mierzyć się dzieci. Prezentowane są praktyczne rozwiązania wspierające poprawę relacji między rodzicem a dzieckiem, poprzez metodę Porozumienia Bez Przemocy (NVC), która umożliwia skuteczniejszą komunikację i sprzyja budowaniu bezpiecznych oraz trwałych więzi rodzinnych. W Zakładzie Karnym nr 1 w Łodzi zrealizowano program *Integracja rodziny*, który stworzył rodzicom możliwość kontaktu z dziećmi podczas spotkania zorganizowanego przy udziale funkcjonariuszy Służby Więziennej oraz wychowawców (sw.gov.pl, 2016–2018). Z kolei w Zakładzie Karnym nr 2 w Łodzi cyklicznie realizowany jest program readaptacji społecznej *Dziecko i ja*. Jego głównym celem jest zwiększenie świadomości skazanych na temat znaczenia rodziny jako podstawowej jednostki społecznej. Uczestnicy mają okazję rozwijać swoje kompetencje wychowawcze, wzmacniać zaangażowanie w wychowanie potomstwa, lepiej rozumieć ich potrzeby rozwojowe oraz doskonalić umiejętności komunikacyjne i budować pewność siebie w roli rodzica⁸⁹.

Programy ukierunkowane są na wzmacnianie więzi rodzinnych, co odgrywa kluczową rolę w procesie reintegracji społecznej skazanych. Skupienie się na roli rodziny jako fundamencie społecznym nie tylko wspiera skazanych w pełnieniu odpowiedzialnej roli rodzicielskiej, lecz także sprzyja tworzeniu bezpiecznego i stabilnego środowiska dla ich dzieci. Więzy rodzinne, które są słabe, można odbudować, natomiast te silne warto wykorzystywać do dalszego wspierania i wzmacniania procesu resocjalizacji⁹⁰.

6. Podsumowanie

Polska literatura przedmiotu nie porusza tej tematyki w sposób wystarczający mimo tego, że jest to bardzo ważny problemem społeczny. Może to być spowodowane trudnym dostępem do rodzin osób pozbawionych wolności oraz faktem ograniczeń metodologicznych powiązanych z badaniami angażującymi dzieci. Należy jednak pamiętać, że jest to istotne zjawisko społeczne, wywołujące wiele różnorodnych konsekwencji dla rodzin z członkiem/członkinią w zakładzie karnym, a w szczególności dla ich potomstwa⁹¹. Konieczne jest rozszerzanie oraz prowadzenie kolejnych badań, które mogą pozytywnie wpłynąć na opinię społeczną oraz organy państwowe. Ważne jest uwidocznienie tych młodych ludzi, którzy borykają się z wieloma trudnościami w zakątku rodzinnym, a nierzadko nawet samotnie.

88 A. Domżańska, *Dzieci rodziców pozbawionych wolności...*, dz. cyt.

89 *Skazani też mogą być dobrymi rodzicami*, sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zarzad-sluzby-wieziennej-skazani-tez-moga-byc-dobrymi-rodzicami [dostęp: 19.09.2024].

90 H. Machel, *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7, s. 45–57.

91 K. Jadach, M. Sadowska, *Psychologiczne i prawne aspekty kontaktów osadzonych ojców z dziećmi*, [w:] T. Kalisz (red.), *Nowa kodyfikacja prawa karnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2019, s. 109–133.

Spółeczeństwo oraz organy państwowe powinny mieć na uwadze polepszenie stanu dzieci osób pozbawionych wolności. Sytuacja, w której znaleźli się ci młodociani, może mieć istotny wpływ na ich funkcjonowanie społeczne w przyszłości. Badania pokazały, że mają wyższe predyspozycje do przejawiania postaw oraz zachowań antyspołecznych i agresywnych, zaburzeń nastroju, dysfunkcji poznawczych, problemów w nauce i niższego poziomu zdrowia. Im starszy potomek, tym trudniej będzie pracować z jego utrzymującymi się trudnościami. Z tego powodu ważne jest tworzenie dla tych osób odpowiednio zorganizowanych i przemyślanych programów psychoedukacyjnych, socjalnych oraz prawnych, które mogłyby polepszyć ich dobrostan psychofizyczny, kompetencje społeczne, zdrowie oraz przeciwdziałać ukierunkowanej na nie dyskryminacji w obliczu obciążającego braku rodzica.

Ważnym aspektem, mogącym być czynnikiem chroniącym lub łagodzącym wpływ przed poważnymi skutkami tego stanu rzeczy, jest kontakt z pozbawionym wolności bliskim. Wiele wyników badań polskich i zagranicznych podkreśla znaczenie kontaktu z rodzicem w polepszeniu zdrowia oraz dobrostanu fizycznego i psychologicznego ich potomstwa^{92,93}. Niestety, istnieje wiele barier utrudniających lub uniemożliwiających interakcję rodzic – dziecko. Należy być wrażliwym na ten aspekt i tworzyć usprawnienia polityczno-społeczne, które mogą znieść chociaż część tych barier. Działania te mogą pozwolić na wzrost częstotliwości spotkań rodzic – dziecko, co będzie miało pozytywny wpływ na obie strony.

Nie można jednak zapomnieć, że filiacja tego typu jest potencjalnym zagrożeniem dla potomstwa. Wizyty w zakładach karnych, postawa pracowników służby więziennej, obecność innych osób pozbawionych wolności to tylko część bodźców awersyjnych, które działają niekorzystnie na dziecko. Z tego względu organy państwowe powinny zwrócić szczególną uwagę na dostosowanie miejsca widzeń w tego typu budynkach do potrzeb dzieci. Czas spędzony z rodzicem powinien być przyjemnym doświadczeniem dla potomstwa, które ma szansę zobaczyć rodzica nieobecnego na co dzień.

Bibliografia

Literatura:

- Adalist-Estrin A., Mustin J., *Responding to Children and Families of Prisoners: A Community Guide, Family and Corrections Network*, Palmyra, USA 2003.
- Arditti A.J., *A Family Stress-proximal Process Model for Understanding the Effects of Parental Incarceration on Children and Their Families*, „Couple and Family Psychology: Research and Practice” 2016, t. 5, nr 2, s. 65–88.
- Ayre L., Philbrick K., Reiss M., *Children of Imprisoned Parents: European Perspectives on Good Practice*, Children of Prisoners Europe, Paryż 2006.
- Boch S.J., Warren B.J., Ford J.L., *Attention, Externalizing, and Internalizing Problems of Youth Exposed to Parental Incarceration*, „Issues in Mental Health Nursing” 2019, t. 40, nr 6, s. 466–475.
- Badowska-Hodyr M., *Penologiczne Kopciuszkis – sytuacja dziecka w rodzinie naznaczonej piętnem uwięzienia z perspektywy rodziców odbywających kary długoterminowe*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2019, t. 18, nr 4, s. 84–106.
- Bouchet S.M., *Children and Families with Incarcerated Parents: Exploring Development in the Field for Opportunities for Growth*. The Annie E. Casey Foundation, Baltimore 2008.
- Cieślakowska-Ryczko A., *Badania biograficzne rodzin więźniów. Refleksja metodologiczna*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 2021, t. 66, nr 2, s. 135–162.
- Cramer L., Goff M., Peterson P., Sandstrom H., *Parent-child Visiting Practices in Prisons and Jails: A Synthesis of Research and Practice*, Urban Institute, Waszyngton 2017, <https://www.urban.org/sites/>

92 A. Rzepliński, *Rodziny więźniów długoterminowych...*, dz. cyt.

93 J. Rosenberg, *Children Need Dads Too...*, dz. cyt.

- default/files/publication/89601/parent-child_visiting_practices_in_prisons_and_jails.pdf [dostęp: 12.11.2024].
- Dickie D., *Families Outside, The Financial Impact of Imprisonment on Families*, Families Outside, Edynburg 2013, <http://www.familiesoutside.org.uk/content/uploads/2013/10/financial-impact-imprisonment-families.pdf> [dostęp: 10.12.2024].
- Domżańska A., *Dzieci rodziców pozbawionych wolności*, „Forum Pedagogiczne” 2012, t. 2, nr 1 s. 215–224.
- Dzierżyńska-Breś S., *Sytuacja społeczna rodzin osób pozbawionych wolności*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2016.
- Dzierżyńska-Breś S., „Niewidzialne dzieci” – o sytuacji społecznej dzieci osób pozbawionych wolności, „Resocjalizacja Polska” 2017, t. 14, nr 2, s. 137–150.
- Flynn C., Bartels L., Dennison S., Taylor H., Harrigan S., *Contact Experiences and Needs of Children of Prisoners Before and During COVID-19: Findings from an Australian Survey*, „Child & Family Social Work” 2022, t. 27, nr 1, s. 67–78.
- Fritsch A.T., Burkhead D.J., *Behavioral Reactions of Children to Parental Absence Due to Imprisonment*, „Family Relations” 1981, t. 30, nr 1, s. 83–88.
- Hayes T., *Incarceration and its Impact on Family and Communities*, Honors College, Indiana State University 2024.
- Hairston C.F., *Fathers in Prison: Responsible Fatherhood and Responsible Public Policies*, Michigan 1995.
- Herman-Stahl M., Kal L.M., McKay T., *Incarceration and the Family. A Review of Research and Promising Approaches for Serving Fathers and Families*, Department of Health and Human Services, Waszyngton 2008.
- Jadach K., *Psychologiczne i prawne aspekty kontaktów osadzonych ojców z dziećmi*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 2019, t. 53, s. 109–133.
- Jarzębińska A., Iwański R., Leszko M., *Źródła i formy kontaktów z bliskimi mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności*, „Kultura-Społeczeństwo-Edukacja” 2021, t. 2, nr 20, s. 203–216.
- Jarzębińska A., *Wizyty dziecka u ojca osadzonego w zakładzie karnym (perspektywa matek)*, „Problemy Opiekuńczo Wychowawcze” 2021, nr 3, s. 55–67.
- Jarzębińska A., *Przyczyny braku wizyt dziecka u ojca odbywającego karę pozbawienia wolności*, „Wychowanie w Rodzinie” 2022, t. 28, nr 3, s. 135–153.
- Knapik J., Przybyła-Basista H., *Przerwana historia ojcostwa: jak uwięzieni mężczyźni postrzegają swoje ojcostwo?*, „Chowanna” 2015, t. 1, s. 183–202.
- Kupczyk J., *Procesy socjalizacji dzieci ojców wielokrotnie pozbawionych wolności*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1982.
- Lee A., Gentry P., Laver M., *The Impact of Adoption and Safe Families Act on Children of Incarcerated Parents*, Child Welfare League of America, Waszyngton 2005.
- Machel H., *Rodzina skazanego jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7, s. 45–57.
- Martynowicz A., *Sytuacja dzieci, których rodzice odbywają karę pozbawienia wolności*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre 2011.
- Meyerson J., Otteson C., *Strengthening Families Impacted by Incarceration: A Review of Current Research and Practice*, Wilder Research, Minnesota 2009.
- Murray J., *The Effects of Imprisonment on Families and Children of Prisoners*, [w:] A. Liebling, S. Maruna (red.), *The Effects of Imprisonment*, Willan Publishing, Londyn 2005, s. 442–462.
- Murray J., *The Cycle of Punishment: Social Exclusion of Prisoners and their children*, „Criminology & Criminal Justice” 2007, t. 7, nr 1, s. 55–81.
- Murray J., Farrington P.D., Sekol I., *Children's Antisocial Behavior, Mental Health, Drug Use, and Educational Performance after Parental Incarceration: A Systematic Review and Meta-analysis*, „Psychological Bulletin” 2012, t. 138, nr 2, s. 175–210.

- Noble C., *Prisoners' Families: the Everyday Reality*, Ormiston Trust, Ipswich 1995.
- Parke R.D., Clarke-Stewart K.A., *The Effects of Parental Incarceration on Children: Perspectives, Promises, and Policies*, [w:] J. Travis, M. Waul (red.), *Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families, and Communities*, The Urban Institute Press, Waszyngton 2003, s. 189–232.
- Peterson B., Fontaine J., Kurs E., Cramer L., *Children of Incarcerated Parents Framework Document: Promising Practices, Challenges, and Recommendations for the Field*, Urban Institute, Waszyngton 2015.
- Plątek M., *Systemy penitencjarne państw skandynawskich na tle polityki kryminalnej, karnej i penitencjarnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- Poehlmann J., Dallaire D., Loper A.B., Shear D.L., *Children's Contact with their Incarcerated Parents: Research Findings and Recommendations*, „The American Psychologist” 2010, t. 65, nr 6, s. 575–598.
- Polizzotto A.M., *New York State of Mind: Parental Incarceration and Children's Visitation in New York State*, „Family Court Review” 2020, t. 58, nr 2, s. 619–634.
- Sakowicz T., *Badania rodzin więźniów w literaturze zachodniej*, [w:] F. Kozaczuk (red.), *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 192–209.
- Sapia-Drewniak E., *Sytuacja szkolna dzieci osób karanych pozbawieniem wolności*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” 1989, t. 17, nr 57, s. 82–91.
- Sack W.H., Seidler J., *Should Children Visit their Parents in Prison?*, „Law and Human Behavior” 1978, t. 2, nr 3, s. 261–266.
- Scharff-Smith P., Gampell L., *Children of Imprisoned Parents*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre, Denmark 2011.
- Shaw R., *Children of Imprisoned Fathers*, Hoder & Stoughton, Londyn 1987.
- Sarzała D., *Rodzina osoby przebywającej w izolacji więziennej jako środowisko wsparcia społecznego*, „Kwartalnik Naukowy Fides Et Ratio” 2016, t. 28, nr 4, s. 311–326.
- Rosenberg J., *Children Need Dads Too: Children with Fathers in Prison*, Quaker United Nations Office, Genewa 2009.
- Rzepliński A., *Rodziny więźniów długoterminowych (Z badań nad społecznymi skutkami skazania)*, Ossolineum, Wrocław 1981.
- The Way Back – A Presentation of the Swedish Prison and Probation Service*, Kriminalvården, Norrköping 2006.
- Turney K., Lanuza Y.R., *Parental Incarceration and the Transition to Adulthood*, „Journal of Marriage and Family” 2017, t. 79, nr 5, s. 1314–1330.
- Travis J., Solomon A.L., Waul M., *From Prison to Home: The Dimensions and Consequences of Prisoner Reentry*, Urban Institute: Justice Policy Center, Waszyngton 2001.
- Wolleswinkel R., *Children of imprisoned parents*, [w:] J. Willems (red.), *Developmental and Autonomy Rights of Children: Empowering Children, Caregivers and Communities*, Intersentia, Antwerpia 2002, s. 191–207.

Netografia:

- KONTAKT – czyli jak być lepszym rodzicem z za krat, <https://probacja.org/projekty/kontakt-czyli-jak-byc-dobrym-rodzicem-z-za-krat/> [dostęp: 19.09.2024].
- Roczna informacja statystyczna za rok 2023, <https://www.sw.gov.pl/strona/statystyka> [dostęp: 19.09.2024].
- Skazani też mogą być dobrymi rodzicami, [sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zaradz-sluzby-wieziennej-skazani-tez-moga-byc-dobrymi-rodzicami](https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/centralny-zaradz-sluzby-wieziennej-skazani-tez-moga-byc-dobrymi-rodzicami) [dostęp: 19.09.2024].

Univ N.M., *Child Protection Best Practices Bulletin: Connecting Children with Incarcerated Parents*, <https://childlaw.unm.edu/assets/docs/best-practices/Connecting-children-with-incarcerated-parents-2011.pdf> [dostęp: 19.09.2024].